

OBČANSKÉ ELITY A OBEČNÍ SAMOSPRÁVA

Lukáš Fasora

Základní obrysy výzkumu občanských elit a obecní samosprávy v českých zemích navazují na výsledky výzkumu německých historiků z osmdesátých a devadesátých let minulého století. Zdejší Bürgertumsforschung získal nepochybně světový ohlas a byl snad nejvýraznějším produktem tzv. sociálně-historického obratu v německé historické vědě. Ve specificky německých podmínkách tázaní ve společenských vědách nabyl i tzv. Bürgertumsforschung do jisté míry podobu hledání odpovědí na otázky po specifikách německé cesty moderními dějinami (tzv. Sonderweg), jeho důsledky pro interpretaci hlavně dějin první poloviny 19. století však byly mnohem větší.

Pro historiky ze zemí ležících na východ od Německa představovaly zmíněné výzkumy již v osmdesátých letech nepochybnou výzvu, podle míry badatelské svobody i vnímavosti k naléhavosti nastolených otázek na ni však reagovali rozdílně. Zatímco rakouské výzkumy podobné problematiky začaly již na sklonku osmdesátých let¹ a nevelké zpoždění v tomto ohledu vykazovala také historiografie maďarská,² čeští historikové na impulzy přicházející z Německa reagovali od přelomu století³ a velký boom zažívá výzkum až v posledních přibližně pěti letech. Na Slovensku nebo v Polsku je reakce dodnes poměrně slabá.⁴

Řadu inspirací skýtá především metodologie vypracovaná jednotlivými badatelskými týmy německého Bürgertumsforschung, především skupinami kolem Lothara Galla (tzv. frankfurtský projekt) a Jürgena Kocky (tzv. bielefeldský projekt). Shodné metodické prvky v obou projektech převažují nad odlišnostmi, tyto však pochopitelně přitahují více pozornosti. Shodný je především cíl výzkumů – tedy analyzovat společenské změny související s přeměnou stavovské společnosti ve společnost tzv. občanskou, pochopitelně s ohledem na související problémy industrializace, urbanizace, emancipace atd. Společným je pochopitelně zájem zvláště o změny týkající se měšťanstva jako společenské vrstvy, která nejvýrazněji ovlivnila dění raně moderní éry. Cestou k pochopení světa měšťanstva, jeho hodnot a konfliktních linií je fixace bádání na půdu konkrétních měst.⁵ Sounáležitost s městem hrála v identitě měšťanstva rozhodující úlohu, již sekundoval snad jen důraz na *samostatnost* (ekonomickou, myšlenkovou apod.). V širokém proudu bádání různí autoři rozdílně reagují na tezi o dominanci měšťanských kulturních vzorců v rámci dlou-

¹ URBANITSCH, Peter: *Das Forschungsprojekt „Stadtbürgertum in Cisleithanien 1861–1918. Neue Quellen und Zugänge zur Erforschung der Kommunalpolitik.“* In: PEŠEK, J. – LEDVINKA, V. (eds.): *Mezi liberalismem a totalitou. Komunální politika ve středoevropských zemích 1848–1948.* Documenta Pragensia, 14, 1997, s. 95–102.

² PÁL, Judit: *Städtegeschichte und die Forschung der bürgerlichen Eliten in der ungarischen Geschichtsschreibung.* In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, Jiří: *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948.* Brno 2006, s. 84–93.

³ PEŠEK, Jiří: *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1920.* Praha 1999.

⁴ Srov. sborník FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J.: c. d.

⁵ KOCKA, Jürgen: *Bürgertum und Bürgerlichkeit als Problem der deutschen Geschichte vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert.* In: Týž (Hg.): *Bürgertum und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert.* Göttingen 1987, s. 21–63.

hého 19. století nad alternativami představovanými hlavně konzervativní aristokracií nebo dělnickou subkulturou.⁶

Rozdílností mezi oběma nejvýznamnějšími projekty je také dost. Frankfurtský projekt např. vymezil své badatelské pole spíše s důrazem na právně-ekonomické parametry a definoval příslušnost k měšťanstvu především s odkazem na držbu aktivního volebního práva do městského zastupitelstva, tj. fakticky na otázku splnění daňového cenzu. Autoři bielefeldského projektu zaznamenali větší ohlas u odborné veřejnosti pokusem vymezit měšťanstvo spíše v rovině kulturní (hodnotový svět – práce, majetek, vzdělání, rovné šance – vzorec rodiny a výchovy, trávení volného času atd.). Oba přístupy mají své výhody a nevýhody, zatímco v Německu byla tzv. frankfurtská „modrá řada“ (podle unifikované obálky knih) hodnocena jako poněkud plochá a málo invenční, u českých historiků budoval L. Gall a spol. exaktností a snadnější prokazatelností tezí. Také bielefeldský projekt ovšem v některých základních tvrzeních narazil na odmítnutí oponentů – především Kockova skepse nad schopností tzv. starých honorací (tj. staroměstských elit s tradicí raného novověku) reagovat na výzvy moderní éry byla hodnocena jako přepjatá a v podstatě mylná.

Německou metodiku výzkumu pochopitelně nelze plně aplikovat na realie Předlitavska a českých zemí. Důvodů je vícero, především je třeba mít na paměti dosti odlišný stav pramenné základny ve velkých německých městech s tradicí vlastní státnosti. Těžiště výzkumu u našich západních sousedů také leží přibližně v období 1770–1870, kam historikové zpravidla kladou počátky občanské společnosti v největších městech se zámožným a sebevědomým měšťanstvem. Situace českých zemí, typických spíše maloměstským charakterem osídlení, opožděnou industrializací, celkově horší ekonomickou situací měšťanstva a z toho plynoucím zpožděním v oblasti rozvoje občanské společnosti, by spíše než výzkumům v Hamburku, Mnichově nebo Frankfurtu odpovídala bádání v německých maloměstech, v tomto prostředí však bylo výzkumů realizováno jako šafránu.⁷

I německým Bürgertumsforschung používané pojmy si pro naše realie zaslouží redefinici. Klíčovými se jeví především pojem *honorationen* (staré *honorace*, *Altbürgertum*, *Stadtbürgertum*), který ve velkých německých městech zahrnuje např. zámožné obchodníky typu Buddenbrockových ze slavné rodinné ságy Thomase Manna. V našich městech tímto pojmem označujeme osoby s dlouhou rodinnou tradicí pobytu ve městě, důležitým atributem jejich společenské prestiže byla držba měšťanského práva (z praktického hlediska po roce 1849 téměř bezvýznamná), vlastnictví domu na náměstí nebo v jeho blízkosti; obživu nacházely tyto osoby zpravidla v oblasti řemeslné výroby nebo regionálního obchodu. V celkově malých poměrech této společenské skupiny čněla snaha po sociálním vzestupu formou zisku erbovního měšťanství a zakoupením prestižních nemovitostí např. s právem várečným. Za typický znak této skupiny je často považována nechuť k nově příchozím osobám, které si nárokovaly prestiž ve městě na základě majetku nebo vzdělání, aniž by dostatečně oni sami nebo jejich předkové „trpěli s městem“. Zvláště ve významných správních centrech, tedy větších městech typu Brna, byly sice *honorationen* vystaveny

⁶ Srov. SCHMIDT, Jürgen: *Begrenzte Spielräume. Eine Beziehungsgeschichte von Arbeiterschaft und Bürgertum am Beispiel Erfurts 1870–1914*. Göttingen 2005, s. 11–26.

⁷ FASORA, L. – KLADIWA, Pavel: *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1914*. Český časopis historický, r 102, 2004, č. 4, s. 796–827.

tlaku nových elit, samy však prokázaly nemalou schopnost reagovat na změněné poměry a i když byly zbaveny své někdejší dominance v životě města, veškerý vliv rozhodně neztratily. Naopak prudce industrializovaná maloměsta typu Moravské Ostravy představovala typické jeviště pro naprostou marginalizaci starých elit, které byly nemilosrdně nahrazeny kartelem velkopodnikatelů a s nimi spolupracujících vzdělců (advokátů, manažerů apod.).⁸ Ve městech, která neprošla industrializací a hlavní změny se zde odehrávaly se zpožděním (Uherské Hradiště, Jihlava), byl vliv honorací zachován a staré elitě se dostalo více času k transformaci a udržení vlivu.⁹

Druhou důležitou složkou měšťanstva je majetné měšťanstvo (*Besitzbürgertum*). I zde jsou průměrné majetky této společenské skupiny markantně menší než v Německu, na druhou stranu poměrně vysoká míra industrializace českých zemí vytvořila v našich poměrech vrstvu relativně zámožných osob, pro něž bychom mezi měšťanstvem na východ od našich hranic těžko hledali protějšek. Kromě podnikatelstva (továrníků a velkoobchodníků) do této skupiny počítáme také početné majitele nemovitostí a část řemeslnictva. Právě u této složky je hranice mezi společensky akceptovanými příslušníky měšťanstva a proletarizovanými drobnými řemeslníky velmi fluidní. V zásadě platí, že mezi proletarizované řemeslníky počítáme spíše osoby provozující živnost bez mistrovské zkoušky, bez vlastní nemovitosti a bez tovaryšů. Ve voličských seznamech tyto osoby nacházíme zařazené ve třetím sboru. Zvláště s ohledem na dělnickou subkulturu, formující se jako alternativa k měšťanské kultuře, se jeví vhodným v této souvislosti použití pojmu *Randbürgertum* (okrajové složky měšťanstva), kteří z hlediska sociální demokracie a její vize třídního boje nepředstavovali pro dělnictvo protivníka, ale potenciálního spojence.

Třetím pilířem pojmové struktury je pojem vzdělané měšťanstvo (*Bildungsbürgertum*). Počítáme sem osoby, které odvozovaly svoji příslušnost k měšťanské společnosti od svého vzdělání, nikoliv majetku. Opět se zde objevuje pojem okrajové složky měšťanstva, kde tentokrát vstupuje jako dělítko do hry držba vysokoškolského diplomu, na rozdíl od např. učitelů obecních škol, jako byl známý průkopník socialistického hnutí Pankrác Krkoška.

Téměř všude markantní „malost“ předlitavských poměrů ve srovnání s Německem vedla rakouské badatele kolem Petera Urbanitsche, Hannese Stekla nebo Hannse Haase k tematizaci pojmů *Kleinbürgertum* (maloměšťanstvo) a *Kleinbildungsbürgertum* (drobné vzdělané měšťanstvo), které více odpovídají jak majetkovým, tak mentálním horizontům malých měst Předlitavska, kde se i subalterní úředník bez vysokoškolského vzdělání počítal k místní honoraci.¹⁰

Studium proměn měšťanské společnosti je nejlépe možné provést na základě analýzy jejích neaktivnějších složek, které se zpravidla koncentrovaly kolem obecního výboru jako ústředního orgánu místní samosprávy. Pro úspěšnou kandidaturu do obecního výboru

⁸ KLADIWA, P.: *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913 – elita občanských vrstev průmyslového města*. Ostrava 2004.

⁹ Např. ČOUPEK, Jiří: *Ungarisch Hradisch – Bürgertum und Stadtpolitik*. In: URBANITSCH, Peter – STEKL, Hannes (Hg.): *Die Kleinstadtbürgertum in der Habsburgermonarchie 1862–1914*. Wien – Köln – Weimar 2000, s. 355–381; další seznam případových studií viz KLADIWA, P. – POKLUDOVÁ, Andrea – KAFKOVÁ, Renata: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*. Díl II./1. Muži z radnice. Ostrava 2008.

¹⁰ Srov. ULSPERGER, Elisabeth: *Modell und Wirklichkeit – Zur kulturellen und politischen Praxis in Kleinstädten*. In: STEKL, H. (Hg.): *Kleinstadtbürgertum in Niederösterreich: Horn, Eggenburg und Retz um 1900*. Wien 1994.

byla podle Pierra Bourdieu habituálním předpokladem držba sociálního, ekonomického a kulturního kapitálu, samozřejmě při kalkulaci s odlišnostmi v této oblasti podle specifické situace a problémů příslušného města. Od obecního výboru jako funkční elity občanských vrstev se očekávalo vydávání podstatných impulzů k modernizaci města, přičemž míra samostatnosti obecních starších byla v tomto ohledu ve vztahu ke státu nebo významným podnikatelským subjektům dosti rozdílná. Místní elita generovala také své zástupce do vyšších zastupitelských sborů, především do zemského sněmu, který byl svojí činností obecním samosprávám blíže než sněm říšský.

Podle J. Kocky je pochopení identity a mentální mapy měšťana stěží možné bez zahrnutí konfliktní linie, která ležela mezi ním a příslušníkem nižších městských sociálních vrstev, respektive jejich nejorganizovanější a politicky nejvlivnější částí, totiž sociální demokracií.¹¹ Je zřejmé, že vztah sociální demokracie ke Kernbürgertum (jádro občanských vrstev, tedy hlavně podnikatelům a s nimi spojeným vzdělavcům) nebyl profilován výhradně teorií třídního boje, ale přinejmenším na místní úrovni se od devadesátých let vytvářel složitý vztah konfliktní spolupráce nad komunálními otázkami. Sociální demokraté se v komunální politice na Moravě do roku 1914 dokázali prosadit do obecního výboru v Brně, Valašském Meziříčí, Tišnově, Kroměříži, Přerově a Prostějově a získávali voliče především svojí kritikou sociálních programů a oligarchických metod vlády měšťanských sil. Celá složitá situace vyžaduje podrobnějšího zkoumání, hlavním interpretačním rámcem se podle německých zkušeností jeví otázka po míře tzv. Verbürgerlichung nižších vrstev obyvatelstva¹² – tedy otázka po míře vzájemného ovlivňování mezi měšťanstvem a dělnictvem, přičemž při vymezení jednacích pole hrála velkou roli otázka akceptace myšlenky zastupitelské demokracie na straně socialistů a myšlenky sociálně orientovaného státu rovných šancí pro každého na straně dosud privilegovaného měšťanstva.

Při výzkumu se ukazuje produktivita komparativního přístupu k jednotlivým městům, a proto je nezbytností stanovení určité typologie měst.¹³ Jako každá typologie má i ta aktuálně používaná svá problémová místa, v zásadě je však nutno podle zkušenosti německých badatelů v našich podmínkách odlišovat a) metropolitní města (s typickými ingerencemi státu do dění v měšťanské společnosti, oslabené ve svých liberálních tendencích navíc také přítomností dvora, vysokého počtu aristokracie a úřednictva); b) univerzitní města (s typickou orientací na služby v oblasti vzdělání a servisu pro studenty a s hypertrofovanou mocí struktur vzdělaného měšťanstva a c) lázeňská a rentiérská města s demograficky a sociálně velmi specifickou strukturou obyvatel. Tři zmíněné typy měst nejsou v českých zemích de facto zastoupeny, resp. zastoupeny jsou, ale vzhledem k absenci výzkumu o jejich situaci nemáme podstatnější informace. Lépe vypadá situace v oblasti výzkumu zbývajících tří typů měst: d) prudce industrializovaná města (s typic-

¹¹ KOCKA, J.: c. d., s. 21–63.

¹² GROV. MAHNKOPF, Birgit: *Verbürgerlichung. Die Legende vom Ende des Proletariats*. Frankfurt – New York 1985.

¹³ GALL, Lothar (Hg.): *Stadt und Bürgertum im 19. Jh.* München 1990; BLOTEVOGEL, Hans Heinrich: *Methodische Probleme der Erfassung städtischer Funktionen und funktionaler Städtetypen anhand quantitativerr Analysen der Berufstatistik*. In: EHBRECHT, Wilfried (Hg.): *Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung*. Köln – Wien 1979, s. 217–269.

kou marginalizací starých elit ve prospěch podnikatelstva a s ním spojených vzdělců);¹⁴ e) tradiční řemeslnická, obchodní a správní města, v nichž se buď kvůli slabé industrializaci udržel vliv starých elit doplněný o nárůst vlivu vzdělců (např. Jihlava, Znojmo),¹⁵ nebo se v důsledku industrializace sice zdejší staré elity musely smířit s jistou ztrátou vlivu, dominance podnikatelstva však v důsledku vysokého počtu úřednictva, učitelstva a také kvůli relativně velké síle a flexibilitě řemeslnických vrstev nebyla rozhodně taková, jako v prudce industrializovaných městech (Brno).¹⁶ Početně zastoupená maloměsta sloužící jako centra služeb pro okolní agrární oblasti jsou posledním typem měst, v Předlitavsku co do početnosti profilovým, z hlediska společenských změn však přece jen poněkud ospalým příkladem vývoje občanské společnosti.¹⁷

Pramenná základna výzkumu svojí pestrostí odpovídá používané metodě kolektivního biogramu. Fundamentem jsou prameny statistické povahy, bez nichž je výzkum v dané lokalitě stěží realizovatelný (sčítací operáty, pozemkové knihy a hlavně voličské seznamy pro komunální volby s uvedením daňové poplatnosti). Rodinné vazby příslušníků komunální elity pomáhají odhalit matriky. Významnější osobnosti příslušné komunální elity často zachytily ve svých databázích také soudobé biografické příručky, také existence místního tisku je pro pochopení vzájemných vazeb mezi jednotlivci i zájmovými bloky obtížně zachytitelná. Velký význam má spolková agenda, neboť spolky představovaly na místní úrovni v dané době předchůdce politických stran. Manažerské schopnosti a připravenost příslušné komunální elity pro zvládnutí často komplikovaných úkolů v oblasti správy města, investic a modernizace infrastruktury je možno posoudit s pomocí protokolů o zasedáních obecního výboru, případně výročních zpráv o hospodaření a fungování místní správy. Činnost místní samosprávy měla i svůj přesah mimo město, který se projevoval hlavně na úrovni zemského sněmu a obchodní a živnostenské komory, kam byli delegováni zpravidla reprezentanti v místě (okresu) dominantního mocenského bloku.

Závěrem je možno konstatovat, že přechod společnosti od stavovského k občanskému modelu byl v českých zemích a v Předlitavsku provázen řadou opatrných reformních kroků „shora“, které petrifikovaly na rozdíl od západní Evropy ve druhé polovině 19. století mnoho relikvů stavovství. Pouze v největších a nejvyspělejších komunitách modernizace společnosti více pokročila ve vztahu ke státu i starým elitám a dosáhla úrovně srovnatelné se západní Evropou. Pokud byl významným hybatelem změn v západní Evropě liberalismus, u nás se tento směr od počátku projevoval jako poměrně slabší, hlavně kvůli slabosti sociální základny. Liberální étos narážel na katolický konzervatismus velké části

¹⁴ KLADIWA, P.: c. d.; Hye, Hans-Peter: *Aussig – eine Industriestadt am Rande des Reiches*. In: Urbanitsch, P. – Stekl, H. (Hg.): c. d., s. 25–78.

¹⁵ MARKEL, Martin: *Mezi centrem a periferií – občanské elity ve Znojmě a okolí*. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J.: c. d., s. 316–326; FASORA, L.: *Sociální struktura jihlavských občanských vrstev v letech 1867–1897*. Západní Morava, 9, 2005, s. 89–97 a další práce viz MACKOVÁ, Marie: *Obecní samospráva v kontextu českého regionálního bádání*. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J.: c. d., s. 108–112.

¹⁶ FASORA, L.: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno 2008; HUBBARD, WILLIAM: *Auf dem Weg zur Großstadt. Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914*. München 1984.

¹⁷ Např. LATZKA, Jan: *Občanské elity města Žďáru* (magisterská diplomová práce obhájená na Historickém ústavu FF Masarykovy univerzity v roce 2008); RŮŽIČKA, Jan: *Komunální elity a obecní samospráva Bučovic v éře dvou starostů (1886–1914)* (magisterská diplomová práce obhájená na Katedře historie FF Univerzity Palackého v roce 2009) a další literatura viz MACKOVÁ, M.: c. d. (viz pozn. č. 15).

měšťanstva, jemuž v recepci liberálních vizí bránily také deficity vzdělanostní a ekonomické. O to více je možno roli akcelérátoru společenských změn u nás připsat nacionálnímu soupeření, pro upřesnění motivací nacionální rivality na místní úrovni přinesl výzkum samospráv řadu závažných poznatků a relativizoval tak dosavadní ploché a příliš černobílé interpretace. I když v mnoha ohledech ustrnul vývoj občanské společnosti u nás na půli cesty mezi starým a novým, přesto se fungování obecních samospráv stalo významnou školou občanské zodpovědnosti a zastupitelské demokracie pro část politickými právy obdařeného obyvatelstva, což dokazuje řada excelentních výsledků na poli modernizace měst ve druhé polovině 19. století. Přesto nelze zapomínat, že stav obecních samospráv byl v politickém slova smyslu plodem kompromisu mezi starými a novými elitami z padesátých a šedesátých let 19. století a velmi dynamický vývoj společnosti začal postupně stále více ukazovat také na nespravedlivost modelu privilegovaného volebního práva, jemuž byla sféra obecních samospráv až na několik výjimek až do roku 1914 vyslovenou baštou. Nedostatečný podíl nižších sociálních vrstev na rozhodování spolu s celkově polovičatou demokratizací poměrů byl jednou z nejdůležitějších příčin patologických jevů ve sféře komunální politiky. Přesto se v části municipalit na sklonku existence podunajské říše začaly objevovat pokusy o vytvoření nové, sociálně orientované politiky kompromisu části měšťanských sil se sociální demokracií, které byly předzvěstí podobných koalic známých z časů meziválečné republiky.

SUMMARY

CIVIL ELITES AND MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT

Article analyses the methodology of both the German and Austrian historical writings regarding research on township and civil society, with additional information on the up-to-date state of research in the Czech Republic. The author works with the traditional triad (Stadtbürgertum – Wirtschaftsbürgertum – Bildungsbürgertum), focusing his attention on differences in social and cultural profile of the Czech Lands in comparison to Germany, as well as on the process of mixing the old burgher classes with the newly rising liberal society, a process that highly contributed to severe failings in Austrian liberalism. Kleinstadtbürgertum and Kleinstadtbildungsbürgertum also constitute relevant terms in this geographical area, because they (according to Austrian historians) more precisely express the factual economic and educational weaknesses of the part of most townspeople. The process of instituting a specific middle-class, bourgeois identity in contrast to the city itself and to lower social classes (for example the working classes) is also studied.

Translated by Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

Doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.
Historický ústav
Filozofická fakulta
Masarykova Univerzita
Arne Nováka 1
602 00 Brno